

Не той козак, хто поборов, а той козак, хто "вивернеться"...

Галина Мазуренко

(уривки)

"Хай нас по тюрмах садовлять...",
або Чортків
(Зі старої революційної пісні)

Минуло багато годин, поки жовніри маялись із полоненими. Ті то падали, то підіймались, а конвой терпляче чекав.

В нікого з тифозних з рушниць не стріляли, бо ніщо не могло допомогти хворому, коли лягав на землю, хіба пхнути ногою та залишити лежати. Сам підійметься і дошкульгає до в'язниці, і куди йому йти? Кривава зоря, мов когтисті крила Чортківської тюрми, захопила півнеба і причаїлась, ніби вдивляючись, як кігті входять глибше й глибше в серце Польщі, і те серце стає кам'яним.

Вже таки добре потемнішало, коли їх вкинули в маленьку камеру, на кам'яну підлогу. У слуховому вікні нагорі не було кукурудзяного снопа, і з підвіконниці капав дощик. Снопа не було й на підлозі. Замість нього лежав молодий легінь з села. У нього, мабуть, знайшли патрони і тепер місяць за місяцем гноїли в мокрій і холодній коморі.

Він і лежав, мов подушка, в головах у тифозних. Все-таки і йому, й їм тепліше.

"Хочеш квасолі?" — питала його Ліза, принісши з черги на сніданок мале горнятко, але він мовчав, відвернувшись до стіни.

"Та ти помреш так. Їж!" — частував хто інший, але не було ніякої відповіді, і коли б не кожух гуцула, такий гарячий, що пара йшла з нього, можна було б гадати, що він вже не живий. А так, мабуть, був тифозний? Дні проходили одноманітно, зате вночі тюрма наповнювалася стогоном і криками. То приводили галицьких вояків...

І тоді ніхто не балакав, а тільки прислухався. Тюрма знала, кого спіймали і як тяжко б'ють!

Особливо один... коли б його ім'я залишилось в пам'яті людей! Мучили й замучили його, та він не зрадив і не видав нікого на ті самі муки, що сам терпів. До камери вдень з'являлися ні з того ні з сього якісь солодкі й балакучі чоловіки і розпитували, хто звідки, чи не з Галичини? Треба отак посидіти та послухати в Чортківській тюрмі, щоб зрозуміти, чому галичани воліли денікінців, а наддніпрянці — Пілсудського.

А хто тільки міг та видужав, манівцями махав з таборів смерті через кордон, де, ходили чутки, що Омелянович-Павленко зібрав чимале військо й розкурює свою люльку...

Старий вояка був Омелянович-Павленко. Народ вірив і любив його.

У Лізи від неспаних ночей, коли приводили галицьких вояків і стогнала в'язниця, і

від підозрілих відвідувачів почались кошмари. Як раніш, вона не хотіла вірити в злих людей, так тепер її вважався шпигун у невинній людині.

Польська сторожа пропонувала їй перейти до одиночки. Все-таки панночка, а то чоловіки. Незручно. Чоловіки? Ці тифозні в камері були люди вже, а не чоловіки! Вона боялась бути сама. Краще на кам'яній підлозі. Краще! І поляки її залишили.

Що діялось в тюрмі, знало все населення Чорткова. Здавалось в той час, що у міщан було одно серце і воно сиділо в військовій в'язниці.

Коли дозволяли відвідувати ув'язнених, вулиці пустішали, а перед ворітьми витягались, мов перед церквою на Великдень, один за одним кошики з хлібом та що Бог дав, і жінки у хусточках, з перемученими обличчями стояли і чекали, коли їм дозволять передати це все.

В'язниця стала переходовим пунктом до концтраку.

Сонце помалу повертало на зиму. Але Лізі не було холодно в валянках та кожусі, а там якось буде! І вона байдуже чекала на свою долю, що була вже виписана на клаптику паперу одного ранку в польській поліції.

Всі кудись розійшлись, а вона все терпляче сиділа на заяложеному стільці й дивилась у вікно. Коло вікна сидів русавий хлопець, щось переписуючи. Вона його тільки тоді помітила, як він підняв голову, озирнувся на двері і щось промовив до неї по-польськи. Вона не зрозуміла. Тоді він ще раз оглянувся на двері і сказав знов. Тепер по-українськи.

"Славна дівчина! А пошлють Вас туди, де й здорові чоловіки не витримують. Прохайте, поки не пізно, щоб взяли на поруки!"

"Та я нікого не знаю, щоб взяв мене".

"А Ви прохайте й прохайте. Та не відзивайтесь до мене при всіх".

Тут хлопець витяг свій полуденок, що його мати чепурно загорнула, і поділився з Лізою.

Тільки грук у двері — а хлопець шусть до свого столу. Сів і, мов не він, пише далі. Повернулись урядовці. Зібралась дівчина з духом і давай прохати та й вмовляти:

"Лишіть мене тут. Я ще слаба".

Ті нічого — слухають і починають радитися.

"Та й можна лишити. Та де? В кого?" — радяться далі. Коли не підсяде збоку якийсь липкий та поганенький в червоних прищах.

"Та чого довго думати! Залишайте в мене. В мене мати, і їй буде добре з нами". — Решта глянула на нього і ніби згоджується, і ніби вагається. А самій Лізі чомусь страшно стало. Пішла геть з поліції назад до тюрми. Ніхто не вів її, бо мала перепустку, та й куди втече на опухлих ногах і з хворим серцем?

Та тільки вийшла, а той хлопець, що з нею полуднував, вслід вискочив. Мабуть, і йому стало моторошно.

"Не журіться. Я щось надумав..."

І помчав невідомо куди для польської поліції!

Стась, а потім куховарка на кухні

Куди побіг Стась із ніжними очима Андрія з Тараса Бульби?

А побіг Стась, забувши, що він поляк і служить у польській поліції і не можна йому бігти, куди несли його молоді ноги і душа, що вже їй сили не стало терпіти! Ледве дихаючи від задухи, вскочив він до галицького комітету і промовив до зачудованого пана судді, голови комітету:

"Беріть на поруки Вашу українку. Рятуйте! Її лихо чекає". Та й метнувся назад щодуху, поки не помітили відсутність його в поліції. А підстаркуватий суддя, що бачив багато на своїм віці, на цей раз тільки здивовано похитав головою:

"Ось тобі й на! Буває ж..."

І пішов брати на поруки Лізу.

Після служби в поліції схвилюваний Стась повернув додому за місто до одного з дрібненьких будиночків, що, мов грибки в городі, стирчали коло річки, а далі йшли знов городи, а там очерет.

Стара мати його накривала на стіл на два прибори: йому й собі. Вона цілий день чекала його, щоб отак разом поїсти й побалакати. Обтирала полицю з книжками, що він так любив їх читати. Але на цей раз вона сказала:

"Стасю!" — і докір, і страх були в її голосі, бо пані Зося щойно дізналася від нього, що він наробив.

"Стасю! Ти мусиш зрозуміти, що діється в світі! А що як дізнаються? Ти ледве знайшов працю в поліції! А вже побіг клопотатись за якусь біженку до галицького комітету!"

"Мамцю, не бійся, суддя нічого не скаже".

"Стасю, що тобі вона? Всім не допоможеш! Та й ти поляк і побороти б вони, чи дістав би ти службу в польській поліції? Тут нічого не поробиш і, як тобі хоч трохи шкода твоєї старої мами, забудь цю дівчину!"

Стась понурив голову. Ось як мати зрозуміла його бажання просто допомогти в біді! Може, й суддя так зрозумів і тому всміхнувся?

І щоб забутись, після вечері Стась сів читати свого улюбленого Шіллера.

Але його добре діло тим часом давало добрі наслідки, бо Ліза покинула в'язницю і сиділа в отелі, де галицький комітет винайняв їй кімнату.

"Звідки і хто Ви?" — говорив до неї поважний, літній чоловік, що назвав себе суддею. І чим більше розпитував він її, тим все ясніше ставало для неї, що він ніякий не суддя, а просто хитрий шпигун, що хоче щось вивідати від неї, чого вона сама не знає, але все єдино його підіслала польська контррозвідка. Але для чого? Та так, на всякий випадок! Щоб галичан виловлювати. І поки Ліза, охоплена манією переслідування, молола всяку нісенітницю, суддя, що був дійсно суддя, і руки опустив, не здогадуючись, за кого його приймають! Як кожне щире співчуття його обертається в очах загнаної людини в щось фальшиве й гидке! Тяжко допомогти, коли людина не вірить вже, що може бути дружба й поміч без брудних примішок. Але нічого, це осядеться.

Нарешті Ліза попала до переходнової хати, яку винайняв галицький комітет для тих, кого зміг взяти на поруки.

Суддя дав їй жіночий одяг від своєї жінки, подарував фарби й папір, щоб малювала, але вона платила самою чорною невдякою.

Як загнане звірятко, бачила вона, чого не було, — провокаторів, шпигунів, польських вивідувачів. Це була якась божевільна реакція, що загубила всяку міру, і найгірше, що воно ніяк не проявлялось назовні, крім мовчанки і безвиразної маски на обличчі. Це б не довело ні до чого доброго, коли б не сталося щось, що знов перевернуло її життя догори ногами.

Поки сипняк потихеньку підкрадався до неї, Ліза жила на кухні, де панувала куховарка.

Ясно, що куховарка її не злюбила: Лізу поклали на кухарчине ліжко (не спитавши, чи та того хоче), бо сусідня кімната була переповнена чоловіками. На всякий випадок куховарка кричала:

"Піди донеси пану судді, що я тут роблю! Шпигунко!"

Це Лізу трохи заспокоїло. Куховарка сама боїться шпигунів і не донесе на Лізу, бо тільки галичани зараз переживають, що зазнала Ліза.

Куховарка мала своє товариство і допомагала "по-своєму". Побачивши, що власне Ліза "таке ні до чого", що й донести про те, що діється, судді боїться, товариство почало ігнорувати її присутність на кухарчинім ліжку.

На ліжко до Лізи сідала не раз, обернувшись до неї спиною, немолода жінка. Здавалось, вона була по професії знахарка. Загорнувшись так, що тільки стирчав гостренький носик із шалі, вона також нагадувала й контрабандистку, коли цього було треба.

"Дай йому петрушки! А до лікаря нехай не йде. Всі вони пани і серця не мають".

"Хіба петрушка допоможе? А жаль його мені. Так плакав, так плакав, аж плече в мене досі мокре", — шепотіла молоденька повія, щоб ніхто не почув, але куховарка раптом повернулась до неї, у руці у неї був пучечок, що хотіла кинути до борщу.

"Гей ти, бери петрушку, та ось трохи з'їси сама". — Поки кудись зникав шматок м'яса, до Лізи повторювалось улюблене:

"Голову відірву! Бач, як розляглась, пані! Донеси судді — голову відірву!"

І Ліза, почувавши себе в повній безпеці від доносів, почала виліковуватися від манії переслідування.

Непрохану сльозу вона все-таки ковтала, але це тому, що дуже любила поплакати, і крізь сльози, як крізь магічну пелену, тремтіла в куті на божниці лампада. Що ближче наближається Різдво, то все лютішала куховарка, їй так і кортіло замість того, щоб скалкою катати тісто, проїхатись по Лізиній спині.

"Дивиться і мовчить, дивиться і мовчить. А що думає, хто знає. Ой, донесе, донесе панові судді!" — тривожилась вона і замість того, щоб поділитися "серед своїх", несла картопельники до іншої хати, де мешкали, чекаючи долі, арештовані галицькі вояки.

Але одного разу вона вже дуже завзялась, Ліза встала з ліжка. Біла й страшна здавалась вона у своїй нічній сорочці, і все товариство повернулось до неї. Куховарка нараз затихнула.

"Бог Вас покарає за мене", — тихо й роздільно сказала Ліза до куховарки, і здавалось, щось нараз перевернулось від тихо промовлених слів, мов зашуміли якісь крила.

А Лізи вже не було в хаті, вона вийшла надвір, як була в сорочці, й лягла на Різдвяний сніг.

Гарно було лежати під зоряним небом. Сніг студив розпечене гарячкою тіло, і вона відразу заснула. Отак її і внесли до Чортківського шпиталю, до палати зі зловісною назвою: "Сипняк".

РІЗДВО

Зоряний Рік кінчався. Панував Козеріг над тим, що залишилось жити, а йому дісталась замучена Галичина, голодна й хвора Україна та ще далекі рештки людства, що мали свої біди.

А від землі над Чортковом підіймалася чорна мла. Це старий біс виліз перевірити кості зі страшних підземель замку і, щоб довго не ходити, засів на шпиталі. Хтось ніби викликав його, йому здавалось. Але ніхто не кликав. Хворі мирно спали, перевернувшись з людини з прізвищем в людину з числом над ліжком.

"Не тратьте сили, так легше", — так, щоб щось говорити, шепотів під ніс собі біс, роздивляючись своє місто.

І Ліза не втрачала сили, а просто нерухомо лежала. Одне око її перестало знов бачити, але друге ще якимось трималось. Серце давало себе знати опухлими ногами, а на легенях висіли банки — тоді так лікували запалення легенів і з успіхом, судячи по Лізі.

Вона не рухалась, але дивно ясна стала голова; було цікаво знати й бачити те, що у звичайних обставинах нікому не побачити. Бачити, як зміщаються цінності людських відношень.

Ось принесла дівчинка-покритка своє немовля. Воно лежало й плакало на столі, а вона все кудись зникала, аж дитячий скривлений ротик навіки затих від голоду.

До Лізиного ліжка підійшов дволітній хлопець із опухлою головою, він хотів, щоб із ним хтось побавився. Чути було, як лікар казав: "Цій дитині ліпше б не родитись!"

Принесли жінку з розпухлими гландами на шиї, і вона хрипіла три ночі й три дні без перерви і подібна була до страшної чорної ропухи.

"Жабо, замовчи!" — кричали на неї сердито жінки з сусідніх ліжок. Нарешті її тіло задубіло, і санітарки, що вона їм всім набридла своїм передсмертним хрипом, прибігли з ношами, вони жартували і, злегка підкидаючи тіло, так для сміху підкидаючи, вийшли з палати.

Це все більше зачіплювало й вривалося в мозок, а вже манії переслідування як не було. Так загадково як прийшла — пропала. Гарно й тепло спати в чистих простирадлах і, коли трохи покращало, Ліза широко відкрила своє здорове око.

Недалеко від неї жінки або суперечились, або оповідали страшні й дивні пригоди з нечистою силою. Чортків, здається, мав за собою цю славу.

"У Вас тиф?" — якимось запитала Ліза одну з них.

"Ні, я отруїлась. Випила кислоту".

Вона помовчала й додала:

"І лікар сказав мені: дитино моя, будеш жити! Тільки хворітимеш довго. Вся шкіра з кишок, зі шлунку позлазить, а будеш жити..." Це було подібне до старого "сказу" і говорилося напівспіваючи. Невже такими словами дійсно говорив лікар?

— А з чого Ви отруїлись?

— Набридло жити.

— А чи Вас ніхто не любив?

— Ще й як любили! Один жовнір так мало через мене не зарізав другого. Ось як мене любив! Але так, щоб жалів, не було...

— Так Ви його не любили?

І Ліза з цікавістю вилізла з-під ковдри послухати про вічну казку "Люблю — не люблю".

Назустріч Лізі висунулась інша, кучерява голівка молодої жінки з проваленими очима і синцями в півщоки, бо випила отруту.

— Любила? — і задумалась. — Ні, я нікого не любила. Я тільки гроші любила! — гарячково блиснули очі. Видно, що вона й гроші не любила. А так... вихор життя, співи й сміх! Як весело жилося, коли з кишень військової старшини текли гроші, а потім вона перейшла до жовнірів. А чи варто жити інакше? Бог забув нас. А може й Бога нема. Як Він може терпіти, що людина така підла свиня!

Неочікувано викрикнула жінка, а потім затихнула й почала співати якесь заклинання: "Сафатина, сафату, вшицькі хлопці пойдьте ту!" — і почала оповідати легенду — вона вміла оповідати!

Так ось, сиділи дві жінки під Різдво й ворожили. А хтось і грюк до дверей. Відчинили. Хлопці! Один краще одного, кличуть кудись їхати. Сани великі, всіх вмістили, і коні баскі, як вогонь!

Та якось моторошно стало жінкам, і потиху стали вони читати молитви. Коли бачать — і коні не так скоро біжать, і в одного з хлопців вирости роги! От жінки з воза та в куші. Дивляться, а вони під шибеницею, де з Бучачу харцизяку повісили.

Тут жінка раптом заспівала, але так сумно й тихо.

Ой на тій лонці, лонці зеленій,

Там лежить Стась мій, збитий, змучений...

Прийшла до нього матуся його.

Та й задумалась. "Отсе я й струїлась тоді вперше", а потім через кілька хвилин заспівала далі, мов забулась.

Ой, Стасю, Стасю, що з тобою?..

А там у палаті настала мертва тиша. Малий хлопець, що в нього голова роздулась, мов гарбуз, зложив свої ніжки, як у павученяти, тонкі й заснув. Ніхто на нього не кричав: "Йди геть. Ану набрид! Хто тебе породив такого?..."

... Добрий Вечір, святий Вечір!

Це могли співати колядники? А через плечі Різдва, мов нічого не сталося, весна сипала проліски, повстання, подорож і нові живучі надії! І воскресала пам'ять про Того,

Хто не піддався в боротьбі проти страшного ворога людського роду, а може, й всього Божого світу. Хоч (з Гоголя) "Два страшних ока просто вперлися в Нього, ніби готуючись пожерти Його..."

Цей хрест кладу на могилу Тобі, Мамо!

Ти спокутувала за мене,

і Тобі, замученій під час терору в

Києві 1935 р.,

він належиться!

Донька Галя